ستر فیلسوفان

لیکوال: برایان مگي
ترجمه: امین رنځور

www.sikaraam.com

The Great Philosophers

(An Introduction to Western Philosophy)

د غرب د مشهورو فیلسوفانو د ژوند مختصر مالومات

د گریټ فیلسوفرز کتاب له منځه راټوله شوی پانگه

خپرندوی: ملي فکر ټولنه

کمپوز: سلیم صابر

د نشر کال: ۱۳۹۴ هـ ش

www.sikaraam.com

د ژباړن لنډې خبرې

په دې کتاب کې موږ یوازې د غربي فلسفې د مشهورو اشخاصو په ژوند خبره کړې ده، د غرب فلسفه یانې له دوه نیم زره کاله مخکې وخته هغه پیژندل شوې علم چې نړۍ یې تر تاثیر لاندې راوستې وه، دا دوره له سقراط نه مخکې شروع کیږي. ددې دورې شروع کوونکي له سقراط نه مخکې یوناني حکماء ول، او سر یې معمولاً طالس (له میلاده شپږپیړۍ مخکې) معرفي کیږي.

باید ووایو چې کوم څه موږ په دې کتاب کې ددغه سترو اشخاصو په اړه لیکو ددوئ د عظمت او فکر په وړاندې ډېر کم دي لکه چې یو معاصر فیلسوف وایي: غواړم ووینم چې زموږ له منځه داسې څوک دې چې دوه زره پینځه سوه کاله وروسته یې یوازې څو جملې له ویناوو او لیکنو نه باقي پاتې وي خو بیا یې هم خلک د تعظیم لپاره سرونه ټیټ کړي او له افکارو یې متأثر واوسي.

په هرصورت دومره به ووایو چې که څوک پوه نه وي باید پوه شي چې د علم او هنر د لویانو افکار هغه خزانه ده چې متولیانو یې دروازې ته قلف اچولی او کیلي یې په جیب کړې وي خو یوازې هغه وخت چې یو همفکر یې د دروازې له چاوده نظر وراچول وغواړي. سترفکري او ذوقي کارونه د ټولو انسانانو مشترک میراث دی او هرنسل حق لري چې په هغو کې له نوي سره څېړنه وکړي او خپل مشکلات چې تیر نسلونه یې په اړه بې خبره ول له سره بیا د همدغه آثارو په تله کې واچوي او یوه مناسبه حل لاره ترې راوباسي. زه باوري یم چې زما ژباړه به حتمي هغسې نه وي چې لیکوال یې محتوا انتقالول غوښتي وي ځکه چې کتاب ددوه ژبو له کنډې وځي نو خامخا به د پانګې په راوړلو کې کمي شوي وي چې زه یې هم له لیکوال او هم له لوستونکو دواړو نه معذرت او بخشش غواړم.

امین رنځور

جلال اباد پښتونستان واټ امین پلازه ۱۳۹۴هـ ش

افلاطون

د غرب د فلسفی د سرگذشت په هکله هر کوشش باید له لرغوني یونان نه پیل شي، نه یوازی لومړني فیلسوفان بلکی د غرب ستر فلاسفه هم له ددوئ له منځه راپورته شوي دي. د چا نوم چی له ټولو اشنا دی هغه سقراط دی چی له میلاده ۳۹۹ کاله مخکی له نړی تللی، خو له هغه مخکی هم په یونان کی نور برجسته فلاسفه ول لکه فیثاغورث او هراکلیتوس چی ډیر مشهور دي او همدا راز نور چی له دوئ کم نه ول. له ټولو لومړی طالس وو چی په شپږمه پیړی ق-م کی ځلیده.

له سقراطه مخکی ټول فیلسوفان په دی کی گډ ول چی غوښتل یې د طبیعت مبدأ پیدا کړي، د نن په ژبه ستورپیژندنی (نجوم) یا علم ته له یوی خوا او فلسفې ته یې له بلی خو یو ډول توجه کوله، خو په دوئ کی سقراط وو چی له دی هغوا نورو مسایلو ته وروخوځېد ځکه پوهېده چی له دی مسایلو ډیر څه چی موږ ورته اړ یو هغه دادي چی څنگه ژوند وکړو نه دا چی طبیعت څنگه عمل کوي، او د ژوند د اصولو له ټاکلو پورته لازمه ده چی لومړی اخلاقي مسایلو ته ورسیږو. ترکومه ځایه چی موږ پوهیږو هغه هیڅ ونه لیکل او ټول تعلیمات یې شفاهي القا کړل، له سقراطه د مخکی حکماوو هیڅ یو لیکنی هم مستقیماً تر موږ پوری نه دي رارسېدلي. د هغو فیلسوفانو په اړه اطلاعات چی موږ یې نوم واخیست په دوهم لاس منابعو او د نورو د آثارو په

خبرو پوری محدود دي. په دی منابعو کی نسبتاً طولاني لیکنی او بعضی مستقیم اقوال هم لیدل کېدل. افلاطون د لرغوني یونان یوازینی عالم وو چی لیکنې یې اوس وخت له مورږ سره شته دی د سقراط شاگرد وو، په حقیقت کی د سقراط په باب مورږ ته رارسېدلي ډیری اطلاعات د همده له لیکنو اخیستل شوي دي. بی له شکه چی افلاطون د ټولو اعصارو او پیړیو د لویو فیلسوفانو له جملی او د ځینو په اند تر ټولو لوی فیلسوف وو، راځئ چی په دی اړه ډیرو مالوماتو لپاره له میلاده ۳۹۹ کاله مخکی د سقراط د مرگ نیټه او د افلاطون د لیکنو د شروع وخت ته وگرځو.

کله چی سقراط مړ شو افلاطون یودیرش کلن وو او یو اتیا کاله واوسېد، په دغه نیمه پیړۍ کی یې په آتن کی د وخت د مشهورې مدرسې اکاډمیا په تأسیس لاس پوری کړ، دا مدرسه د هغه څه لومړنی شکل وو چی نن ورځ یې مورږ پوهنتون بولو په دغه وخت کی یې د هغه آثار هم ولیکل، تقریباً ددغه آثارو ټول یې د خبرواترو او مکالمې په شکل لیکل شوي دي، او د بېلابېلو اشخاصو له لوري مختلف استلالونه پکی اورېدل کیږي چی یو پکې تقریباً همیشه سقراط دی، ټولې نه خو ډیری خبری د هغه کسانو په نامه دي چی له سقراط سره مجلس کوي، په دوئ کی یو فایدون دی، بل لاخس، بل ائوسوفرون، بل ثیای تئوس، بل پارمنیدس، بل تیمایوس او همداسی تر اخره... دغسی شل مکالمې زمورږ په لاس کی شته چی ځینی یې د شل صفحو ځینی یې آن تر اتیا او یو دوه خو یې بیا تر دری سوه پاڼو پوری رسیږي. ددغه مکالماتي پارو مشهوری یې جمهوري او مېلمستیا دي چی ترجمی یې دا وخت د هرچا د لاسرسي وړ دي ¤، تر ټولو برجسته هغه یې نه یوازی د فلسفې ستر آثار دي بلکی د ادبیاتو شهکارونه حسابیږي. افلاطون هم متفکر وو او هم هنرمند، او لیکنی یې هنري شکل او ډراماتیک ارزښت لري او ډیری علما بلخصوص په کیمبریج پوهنتون کی د

لرغونی فلسفی استاد پروفیسر مایلز برنبیټ په دی عقیده دی چی هیچا په یونان کی په دومره ښکلا او خوبۍ سره نثر نه دی لیکلی *.

---

* په خفګان سره باید ووایو چی د افلاطون لیکنی په پښتو ژبه تر دی وخته نه دی چاپ شوي خو په فارسي یې بیا ټولی لیکنی ژباړل شوي او ځینی خو حتی مکرر هم چاپ شوي دي، په فارسي لیکوالانو کی خدای ښښلی محمدعلي فروغي تقریباً لومړنی کس وو چی دده بعضی آثار یې فارسي ته وژباړل او ډاکټرحسن لطفي خو یې بیا د آثارو مجموعه فارسی ته وژباړله په اردو یې هم لیکنی په پراخه پیمانه موندل کیږي او همداسی زموږ د ګاونډ ټولو ژبو دغه برخی ته خاصه توجه کړی ده خو په پښتو کی دغه نیمګړتیا لا هم نیمګړتیا پاتی ده.

ارسطو

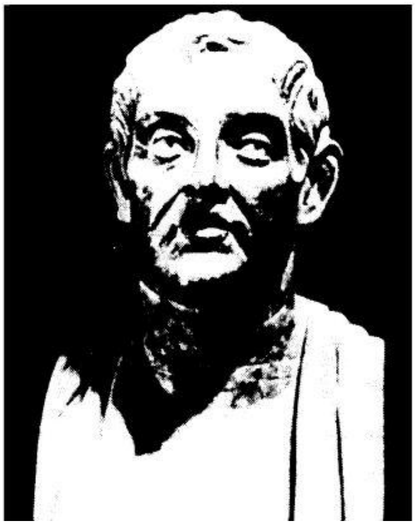

زموږ نظر د لرغونی نړۍ د فلسفې متعلق ددوه فیلسوفانو تر شدید تاثیر لاندی ده. افلاطون او ارسطو. افلاطون لومړنی فیلسوف وو چی هغسی چی له خپل قلمه ښکلي دي تر موږ پوری رارسېدلي، او ارسطو دده په شاگردانو کی ترټولو برجسته شاگرد وو. هغه سلسله چی دلته ورسره مخامخ یو دده استثنا او ځانگړتیا ده، ارسطو د افلاطون شاگرد وو او افلاطون بیا د سقراط. پوښتنه دلته ده چی آیا ترنن ورځې بل داسی فیلسوف هم شته چی تاثیر یې تر دغه دری فیلسوفانو پراخ تللی وي؟

ارسطو د مقدونیې د پاچا د طبیب ځوی وو، له میلاده ۳۸۴ کاله مخکی په استاگیرا کی نړۍ ته راغی او د تحصیل لپاره اتن ته واستول شو، په اوولس کلنۍ کی یې د افلاطون د شاگرد په صفت اکاډمیا ته لاړ او د استاد ترمرگه ۳۴۷ق-م پوری پوره شل کاله هملته پاتی شو، بیا تبعید شو او د ځینی سیاسي دلایلو په وجه دولس کاله له وطنه لری اوسېده. په دی دوره کی تردېره په څېړنه او چاپیریال پېژندنه بوخت وو (د یوې لنډې مودی لپاره د سکندرکبیر استاد هم پاتی شو)، بیا اتن ته راغی او د لوکئون په نامه مدرسه یې تأسیس کړه، دولس کاله همدلته پاتی شو، خو یوځل بیا مجبور شو چی د سفر بستره وتړي، خو یوکال وروسته یعنی له میلاده ۳۲۲کاله مخکی د دوه شپېته کلنۍ په عمر ومړ.

د ارسطو له پنځو دوه برخه آثار یې باقي پاتی دي، خو یوازی دا برخه آثار یې هم دولس جلده ته رسیږي. او دده د عصر ټول مالومات په بر کی نیسي، خو بدبختانه هغه ټول آثار چی ارسطو د نشر لپاره اماده کړي وو له منځه تللي، او هغه څه چی موږ یې نن ورځ په لاس کی لرو هغه یاداښتونه دي چی ده د تدریس لپاره برابر کړي وو، او د هغه ادبي هنر فاقد دي چی د افلاطون په لیکل شویو یاداښتونو کی لیدل کیږي. خو د هغه وخت د علومو، چاپیریال پیژندنی او منطق په برخه کی یې داسی ژور بنیادي کار کړی وو چی له ده وروسته یې تر زر کلونو پوری ساری نه وو. د منځنیو پیړیو اکثره فیلسوفان دده له نظریاتو اغیزمن ول، توماس اکویناس چی د منځنیو پیړیو غټ فیلسوف وو هرځای به یې غوښتل چی دده یادونه وکړي. ارسطو د یو بی تعصبه او انعطاف پذیره فیلسوف په توګه پیژندل کیږي چی فلسفه یې د انساني تجربې پیچلتیاوو ته د رسیدګی د یوی دوامداره کوشش په توګه تلقي کوله، او تل په دی لټه کی وو چی ګویا د انساني ژوند د پیچلتیاوو لپاره به کومه بهتره لاره په خپلو افکارو کی ترلاسه کړي. ارسطو لومړنی غربي متفکر وو چی علوم یې تقسیم بندي کړل او رئیوس یې ورته وټاکل، د ځینی علومو نومونه چی اوس وخت کارول کیږي په اصل کی له همغه نه موږ ته رسېدلي دي، او تحقیقات یې تراوسه پوری هغو خلکو ته چی په دغه برخه کی کار کوي مهم دي، دده د لیکنو د یو جامع تحقیق په پایله کی مالومیږي چی په فلسفه کی د مابعدالطبیعه او میتافزیک غوندی ښاخونو ایجاد ارسطو کړی دی هغه څه چی دی یې جوهر نوموي.

د منځنیو پېړیو فلسفه

په سر کی به ووایو چی د غرب تاریخ په دری لویو دورو، پخوانۍ زمانه، منځنۍ پیړۍ او نوی زمانه باندی تقسیمیږي. په غربي فلسفه کی همدا رسم دی چی له پخوا منځنۍ او نوی فلسفی خبری کوي، د فلسفی د تاریخ کتابونه هم چی چاپیږي په همدغه دری دورو باندی تقسیمیږی، او څنګه مو چی وویل په پوهنتونونو کی هم معمولاً په تدریس کی له همدغه برخه بندۍ نه استفاده کیږي.

په قدیمه فلسفه کی په افلاطون او ارسطو باندی غلبه ده خو له دوئ وروسته نور مهم او جالب د توجه وړ فلاسفه هم په قدیمه زمانه کی ول. خو متأسفانه چی ددوئ له هیڅ یو نه هم لیکنی باقي پاتی نه دي چی د کیفیت او کمیت له پلوه ددغه دوه فیلسوفانو له کار سره مقایسه شي. د افلاطون او ارسطو لاس په فلسفه کی دومره خلاص وو چی د لرغونی فلسفی د لوستلو لپاره باید هرڅوک پوهنتون ته لاړ شي، په پوهنتون کی هم د زده کړیال وخت صرف د همدغه دوه‌وو په آثارو مصرفیږي.

که له دی وروسته هم بیا څوک د فلسفی مطالعی ته ادامه ورکوي نو احتمالاً ويني به چی ورته ویل کیږي چی مستقیماً دی د ارسطو له فلسفې نوی یا جدیدی فلسفی ته لاړ شي، او ددغه جریان یو پاړکی (د منځنیو پیړیو فلسفه) شاته پاتی کیږي، خو د کومی دوری په اړه چی موږ خبری کوو نږدی زرکاله فلسفه، یعنی د روم د امپراتورۍ له سقوطه تر رنسانس پوری موده په بر کی نیسي. او باید په خپګان سره وویل شي چی وروستي نسلونه د منځنیو پیړیو د فلسفې په مورد په شدت سره غافل پاتی شوي دي، او لوی علت یې هم شاید دا وي چی تقریباً ددغه دوری ټول معتبر فلاسفه دیني علماء او عیسوي کشیشان ول، او زموږ په دغه موجوده عصر کی د

مذهب په خلاف وسیع غبرگون او بلخصوص د حکمرانۍ په وړاندې یې پراخ مخالفت په افکارو باندې غالب دی. ددغه غبرگون په دوره کې د منځنۍ پیړۍ فیلسوفان د بدگمانۍ په پرده کې نغښتي دي خو دا له حقایقو سترگی پټول کیدای شي او مخکی له دی چی سړی پوی شي پیروي یې سړی کوم لور ته وړي ځان تری تیروو او د تعصب په وجه یې نادیده نیسو چې دا غبرگون هم د نورو سموغبرگونونو غوندی له حده تجاوز کوي. د منځنیو پیړیو ستر فیلسوفان ریښتیا هم ستر اشخاص ول، او لکه نن چی موږ د فلسفې په اړه نیک نظر لرو دوئ هم کار ورته کړی او سړی یې له آثارو ډیر څه یادولی شي.

د منځنیوپیړیو په فلسفه کی هم د لرغونی فلسفی غوندی دوه فیلسوفان له نورو مخکی دي. ددی دوه اشخاصو یو یې ددغه دوری په لومړیو او دوهم یې په اواخرو کی ژوند کړی. لومړی یې قدیس آگوسټین وو چی په ۳۵۴ میلادي کې په شمالي افریقا کی پیدا شوی وو، او که څه هم په خپل ژوند کی یې ډیر سفرونه وکړل خو بیرته په ۴۳۰میلادي په خپل ټاټوبي کی ومړ. دوه کتابونه یې د ټولو فیلسوفانو په تصدیق د نړۍ له سترو کتابونو دي چی یو یې (اعترافات) او دوهم یې (دخدای ښار) نومیږي. دوهم شخصیت هم د مقام له نظره ترده کم نه دی یعنی توماس آکویناس، دی په ۱۲۲۵میلادي کی په ایټالیا کی پیدا شو او په ۱۲۷۴م کی وفات شو، د اکویناس فلسفه له فني اړخه تر آگوسټین پخه ده، او مشهور آثار یې د شاگردانو لپاره دوه مجموعی دي: یوه مجموعه

يې د کافرانو په رد چې (د کاتولیک مذهب حقانیت) په نامه ده او دوهمه مجموعه یې د کلام د علم په نامه.

د آگسټین له مرگه او د روم د امپراتورۍ له سقوطه وروسته هغه دوره شروع شوه چې نن ورځ ورته توره دوره ویپل کیږي. له دوئ وروسته همدومره باسوادان او فاضلان پاتی ول چې د مشرکو اقوامو د تجاوز په سلسله کی خپله ټولنه محفوظه وساتي په دغسی وضعیت کی پوهانو او لوستو صرف حفاظتي او ساتونکی جنبه درلودله، او تر مودو مودو پورې هیڅ علمي مهم اثر منځته رانغی.

د آگسټین او آنسلم ترمنځ په اووه سوه کلنه موده کی یوازی یو فیلسوف پیدا شو او هغه جان سکاټلنډي وو چې په نهمه میلادي پیړۍ کی یې ژوند کاوو خو کله چې په یوولسمه میلادي پیړۍ کی آنسلم ته رسیږو نو د متفکرانو د یوی مهمی سلسلې شاهدان یو چې په تیزۍ سره د یو بل ځایناستي کیږي، لکه په دولسمه پیړۍ کی آبلار، راجربیکن، په دیارلسمه پیړۍ کی توماس آکویناس او بیا ډانزسکوټوس، ویلیم آکمی. چې له ظهور سره یې ورو ورو منځنۍ پیړۍ پای ته ورسیدی.

ډیکارټ

معمولاً د نوی فلسفې اصطلاح په پوهنتونونو کی کارول کیږي، له قدیمي فلسفې او منځنیو پیړیو له فلسفې ددی فلسفې بېلوالی عبارت دی له: ددین د اصلاح له وخته شروع فلسفه تر نن ورځې پوری. څوک چی عموماً د جدیدی فلسفی بنسټ اېښودونکی دی هغه ډیکارټ دی، نو په روښانه عبارت، د د جدیدی فلسفې اصطلاح یعنی له ډیکارټه وروسته فلسفه.

ډیکارټ په ۱۵۹٦ کی په فرانسه کی نړۍ ته راغی او فوق العاده ښه تحصیلات یې وکړل، خو د یو ځانګړي او مستقل فکر خاوند کس هم وو، تر اوسه یې درس وایه چی متوجې شو هغه مشران چی خبری یې حجت حسابیږي غالباً غلط استدلال کوي، په ځوانۍ کی نظام ته ننوت او د اروپا مختلفو نقاطو ته یې سفرونه وکړل، لېکن هیڅکله جبهې ته نه ولاړ، ډیر زر یې دی خبری ته پام شو چی د ژوند صحنه هم د کایناتو د کتاب غوندی له تضاد او تناقض نه سرشاره ده، او دا مسئله یې تر توجه لاندی ونیوله چی آیا لار شته چی انسانان وکولی شي له هغی لاری په یو څه شي یقین پیدا کړي. او که شته نو دا لار څه رقم ده. له دی وروسته ډیکارټ له سفره لاس واخیست او په هالنډ کی چی فکري حیات هلته تر بل هرځایه آزاد وو ګوښه نشین شو. او تر شلو کلونو یانی له ۱٦۲۹ نه تر ۱٦۴۹ پوری یې په ریاضیاتو او فلسفه باندی آثار ولیکل چی په عمق او اصالت کی یې ساری نه درلود، او همدا راز یې په

علومو هم ډیر تحقیقات وکړل، فلسفه او علوم تر دغه وخته جدا نه بلل کېدل او تر اتلسمې پیړۍ پورې ناتفکیک شوي پاتې شول. په ریاضیاتو کې د تحلیلي هندسې مشهوره څانګه د ډیکارټ ابداع وه.

د ډیکارټ مشهور آثار دوه دي چې یو یې (دعقل په لاره) او دوهم یې (په فلسفه اولی کې تأملات) نومیږي. لومړۍ اثر یې په ۱٦۳۷ کې خپور شو او دوهم یې په ۱٦۴۲ کې.

ډیکارټ هیڅکله واده ونکړ خو نامشروع لور یې لرله چې په پینځه کلنۍ کې مړه شوه او مرګ یې دده لپاره ستره عاطفي ضربه وه، هغه تل ډیر لوکس لباس اغوست او ښودله یې چې د پوځ افسر دی خو تل یې د ننګیالیو خلکو په نسبت د پوهانو مجلس ته ترجیح ورکوله، خو په هغه کلونو کې چې د اخلاقو د فلسفې په لیکلو بوخت وو له چاسره یې ناسته پاسته نه لرله او منزوي ژوند یې کاوو، په دري پنځوس کلنۍ کې یې د ملکې کریستینا په غوښتنه چې دی پرې راضي نه وو سټکهولم ته لاړ څو ملکې ته د فلسفې درس ورکړي خدا مرګونی خطایي وه ډیکارټ په ژمي کې په ذات الریه مبتلا شو او یو کال وروسته په ۱٦۵۰م کې ومړ.

سپینوزا او لایب نیټس

له ډیرو مودو رسم داسی وو چی د غرب فلسفه د اولسمې او او اتلسمې پیړیو په جریان کی په دوه مخالفو مکتبونو تقسیم کړي، د تجربې د اصالت مکتب په انگلستان کی او د عقل د اصالت مکتب په ټوله اروپا کی. لاک، بارکلي او هیوم یې لوی تجربیان پیژندل او ډیکارټ، سپینوزا او لایب نیټس یې لوی عقلیان. ددوئ ترمنځه د ډیرو مسایلو ترمنځ مهمه اختلافي مسئله دا وه چی بشر له ذهن، او محض عقل نه په استفاده په دی توانیږي چی د کایناتو شناخت وکړی شي خو تجربیان بیا له دی خبری منکر ول، او ټینگار یې کاوو چی تجربه د هر هغه څه لپاره چی واقعاً وجود لري له ضروري عناصرو څخه ده، نو ضرور ده چی هر شناخت په یو نه یو قسم له تجربې منشأ واخلي. بلاخره دغه دوه مخالف مکتبونه د اتلسمې پیړۍ په اواخرو کی د ایمانویل کانت په فلسفه کی سره یوځای شول.

په دی بحث کی غواړو چی په سپینوزا او لایب نیټس وغږیږو چی له ډیکارټ وروسته ستر عقلي فیلسوفان ول، د وخت له نظره سپینوزا له لایب نیټس نه لږ مخکی وو، او په ۱٦۳۲م کی په امسټرډام کی نړۍ ته راغی، کورنۍ یې د پرتگال د یهودانو له نسله وه، چی وروسته د اسپانیا د عقایدو د تفتیش په دوره کی د دیني آزادۍ په لټه هالینډ ته راغلي ول، سپینوزا سره له دی چی په یهودي کورنۍ کی پیدا شوی او پالل شوی

وو خو له ديني رواج پرستۍ نه يې بغاوت وکړ، او په څليريشت کلنۍ کې يهودي مراجعو تکفير کړ، خو له نيکه مرغه هم د خوی او اخلاقو او هم د وضعيت او احوال په وجه دی خپله تنهايئ ته متمايل وو او ددی لپاره چې کار ته ورسيږي انزوا يې اختيار کړه، او حتی د هايډلبرګ پوهنتون لخوا يې د استادۍ پيشنهاد هم رد کړ او د خپلو عينکو، مايکروسکوپ او ټيليسکوپ لپاره د عدسيو په تراشلو بوخت شو. او همدغه هره ورځ له شيشی سره سروکار د سږو په مرض اخته کړ چې بيا په څلورڅلويښت کلنۍ کې د همدغه تکليف له امله ومړ. د ټولو په تصديق د سپينوزا شهکار اثر اخلاق نوميږي چې په سراسر فلسفه بحث کوي او په ۱٦٧٧م کال يانی دده د مرګ په کال دده له مرګه وروسته نشر شو. ددی کتاب يوه جالبه ځانګړنه داده چې مستقيماً د اقليدس د هندسې په سبک ليکل شوی دی، يانی له څو متعارفي او مفهومي لومړنيو اصولو پيليږي او د قياسی منطق له لاری د قضيو د پرلپسی اثبات جريان شماره ګذاري کوي او همداسی د ټولی عالم هستۍ نقشه تشکيلوي. دا کتاب غالباً د فلسفي نظام تر ټولو ستره نمونه ده چې مقصد يې د ټولو مسايلو روښانتيا ده.

د سپينوزا له مرګه يو کال مخکی دده او لايب نيټس يانی زموږ د بحث دوهم فيلسوف ترمنځه د ملاقاتونو سلسله شروع شوی وه، چې ددوه سترو فيلسوفانو د مخامخ ملاقاتونو نادره سلسله يې بللی شو. لايب نيټس د سپينوزا بلکل بالعکس شخصيت درلود، درباري، ديپلومات او هميشه په سفر کی وو په ډيرو هيوادونو کی يې افتخارات ګټلي وو او له دی مخکی هم په فرهنګي اړخ کی يو لوی کس شميرل کيده چې په متعددو علومو باندی حاکم وو. جنبشي انرژي (سينټيک) ده وضع کړی وه، بی له دی چی خبر شي نيوټن هم په دی کار لاس پوری کړی، د جامع او فاضل حساب (انټيګرل

او ډیفرینسیل) ابداع یې وکړه او په دی باب یې لیکنی تر نیوټن مخکی خپری شوی او موږ یې تر نن ورځې له نظریاتو استفاده کوو، له دی پرته لایب نیټس یو لوی فیلسوف وو.

لایب نیټس په ۱٦٤٦م کال په لایپزیک کی نړی ته راغی او په هانوور کی ومړ. د تحصیل په موده کی یې داسی استعداد او هوښ له ځانه وښود چی به یویشت کلنی کی د پوهنتون د استادی پېشنهاد ورته وشو خو ده هم د سپینوزا غوندی دا پیشنهاد رد کړ، خو یوازی د رد دلایل سره بیل وو ځکه لایب نیټس غوښتل چی نړیوال شي، ډیر عمر یې د هانوور د دوکانو په خدمت کی تیر کړ او یو له همدغه دوکانو وو چی وروسته بیا د لومړي جورج په نامه د انگلستان پاچا شو. لایب نیټس هر هغه کار چی یو سړي فکر کاوو چی باید شوی وای کاوو، په همدی وجه یې خپل فلسفي آثار په فارغ وخت کی لیکل. لیکنې یی ډیری دي خو لیکنی یې د لنډو مقالو په شکل لیکل شوي دي تقریباًّ هیڅ یو اثر یې دده په ژوند نه دی نشر شوی. په دی سربیره یې له ډول ډول خلکو سره په مختلفو هیوادونو کی مکاتبه کوله هم ددغه مکاتباتو حجم او هم یې محتوا له فلسفي اړخه د توجه وړ ده. دده له غښتلو آثارو یې (مونادولوژي) او (په مابعدلطبیعه بحث) دی، یو بل مهم کتاب هم لري چی (د انساني فهم په باره کی نوي تحقیقات) نومیږي او تقریباً نکته په نکته یې پکی له خپل همعصر مخالف فیلسوف جان لاک سره بحث پکی کړی دی.

جان لاک او بیرکلي

نړۍ چې تراوسه کوم پرنفوذه فیلسوفان لیدلي دي په هغوئ کی یو هم جان لاک انگلیس (متولد ۱۶۳۲م) دی، عموماً عقیده داده چې د لیبرال دیموکراسۍ او د عصري تجربوي فلسفې بنیاد ده ایښې دی. لاک تجربه اصل بللی دی او فکر کوي چې زموږ برداشتونه اصلاً ممکن نه دي چې د تجربې له پولو کامل تیر شي او زموږ په تصوراتو کی ځای شي. ډیرو زیاتو فیلسوفانو له لاک نه وروسته هم دا اعتقاد په مختلفو شکلونو منلی دی، او په نړۍ کی خو انگلیسي ژبي هیڅکله نه دي توانیدلي چې تر اوږدې مودی ددی فکر له تسلط نه ووځي. د تجربوي فلسفې خیره تر دی حده روښانه وه چې تراوسه د ډیرو خلکو په ذهن کی واضحه، بدیهي او د شعور په حکم کی عادي ده، او کله خو به چې پخپله د لاک په خوله بیانېدله نو به یې نتایج بیخي انقلابي ول، که به په فلسفه کی وو، که به په طبیعي علومو کی او که به په سیاست کی وو د لاک د ویناوو یوه برخه به همیشه دا وه چې (په ړندو سترگو هیڅکله د چا د عرف او عاداتو پیروي مه کوئ، حقایق په نظر کی ونیسئ او خپله فکر پرې وکړئ). دا فکر د سیاست په نړۍ کی خپله یو انقلابي حیثیت لري، په فرانسه کی یې د وولټر او د دایرة المعارف د ملگرو په اذهانو بیخي ژور تاثیر وکړ د فرانسی له انقلابه مخکی یې د یو مسلط عامل په توگه فکرونه تنظیم کړل. د امریکې د بنیادگزارانو به مسلسل لاک مدنظر وو او د

اساسي قانون د تدوین په وخت یې د قوانین د لاک د نظریاتو په سیوري کی جوړ کړل چی د استقلال اعلامیه یې د تاثیر بهتره بېلگه ده.

لاک د ویسټ مینسټر په مدرسه کی (چی په هغه وخت کی احتمالاً په ټول انگلستان کی بهترینه مدرسه وه) او د اکسفورډ په کرایسټ چرچ کالج کی درس ولوست، او په همدی ځای کی یې تر پینځه دیرش کلنی پوری تدریس ورکړ. همداراز یې د طبابت صلاحیت او جواز ترلاسه کړ او له پوهنتوني ژوند وروسته سیاست او طبي تحقیقاتو ته ننووت (کله چی ژوندی وو نو اکثراً به د ډاکټرلاک په نامه هم یادېده)، په هغه اړودوړ کی چی انگلیسانو (سرلوړی انقلاب) باله لاک مجبور شو چی د ځان د ساتنې لپاره هالنډ ته پنا یوسي او یو له هغو لومړنیو انگلیسانو وو چی په ویلیم اورنج پسی د سټوراټ سلسلې د پرځولو لپاره انگلستان ته ستون شو. له دی مخکی کلونه کلونه د خپلې لیکنی (د انساني فهم باره کی تحقیق) په تکمیل بوخت وو چی په فلسفه کی یو شهکار بلل کیږي. دا لیکنه په ۱٦۸۹م کی کله چی لاک اوه پنځوس کلن وو نشر شوه، خو په پښتنی یې ۱٦۹۰م لیکلي دي نو شاید د همدی اشتباه له امله یې د نشر کال دا ښودل کیږي. له دی وروسته یې هم تر ۱٦۹۳م پوری څو کتابونه ولیکل. لاک دوه اویا کاله عمر وکړ او نور څه یې هم ولیکل او نږدی ټولی لیکنی یې د پینځو کلونو په دوران کی خپری شوی.

له لاک وروسته بل انگریزفیلسوف چی نړیوال شهرت لري جورج بیرکلي دی، بیرکلي ډیر ځایونه له لاک سره غبرگون هم ښودلی خو له دی سره سره بهتره ده چی په دواړو یوځای بحث وکړو.

بیرکلي په ۱٦٨٥م کال په ایرلېنډ کی پیدا شو، او د ډوبلین ښار په تریناېټي کالج کی یې درس ولوست، او ټول آثار یې چی په فلسفه کی یې نن ورځ د شهرت مایه ده د عمر د شل او دیرش کلنی ترمنځ نشر ته وسپارل لکه (د بینایئ جدیده نظریه) او (دانساني معرفت اصول). ځینی نور آثار یې ددی مستحق دي چی لابنه وپېژندل شي، خو هغه آثار چی دده د شهرت لامل شوي دي همدغه دي چی پورته مو ذکر کړل. بیرکلي په ۱۷۳۴م کی د مذهبي پېشوا مقام ته ورسېد او تر نن ورځې پوری غالباً د همدغه لقب یادیږي. د ژوند ډیره برخه یې به ټولنیزو فعالیتونو او یوه عمده برخه یې په نوی نړۍ (یانی امریکا) کی تیره شوه. د ییل په پوهنتون کی یو کالج هم دده په نامه دی او په کلیفورنیا کی د بیرکلي ښار هم دده په نامه نومول شوی، بیرکلي په ۱۷۵۳م کی ومړ او جسد یې د اکسفورډ په کریسټ چرچ کالج کی دفن شو کوم چی مخکی د لاک کالج وو او زوی یې هم دغلته تحصیل کاوو.

ډیویډ هیوم

هغه ستر فیلسوف چې خپل ټول آثار يې په انګليسي لیکلي خو دی انګلیس نه وو بلکې سکاټلنډی وو ډیویډ هیوم نومیږي، په کال ۱۷۱۱م په ایډینبرو کې نړۍ ته راغی. هیوم د خپل کار بهترین آثار هغه وخت ولیکل چې کله دی ځوان وو، په اتلس کلنۍ کې یو ډول عقلي مکاشفې لاس ورکړ او اته کاله يې له دې وروسته د یو غټ او انقلابي کتاب (د انساني طبیعت په باب رساله) باندې مصرف کړل، خو له ډیر سست او کمزوري غبرګون سره مخ شو لکه چې دی پخپله وايي (له چاپخانې مړې پیدا شوې وو)، هیوم د دیرش او څلویښت کلنۍ په عمر کې یو ځل بیا کوشش وکړ چې تیر جبران کړي او خپل یاد کتاب په نوي شوق په نسبتاً کوچنیو دوه جلدونو کې بیا خپاره کړل چې یو يې (دانساني فهم باره کې تحقیق) او بل يې (داخلاقو د بنسټ په باب تحقیق) نومېدل خو دا ځل يې هم د تیر کتاب په څیر پخ استقبال وشو او نور نو ظاهراً هیوم فلسفې ته شا کړه. د عمر د څلویښت او پنځوس کلونو په منځ کې يې د بریتانیې د تاریخ په باب کتاب ولیکه چې تقریباً تر یونیم سل کلونو پورې په خلکو کې محبوب وو او د تاریخ د استناد په توګه به تاریخپوهانو ګټه ترې اخیسته، او په همدې وجه يې نن ورځ کله کله خلک د مؤرخ په لقب هم یادوي، د خپل حیات په موده کې يې د یو اقتصاددان په توګه هم په خلکو

کی تاثیر درلود او کله چې د کرنسۍ خبره راپورته شوه نو د هیوم نظریات پکی یوځل بیا مرکزي رول ولوباوو، همدا راز د دولتي امورو په برخه کی یې هم کافي پوهه لرله، د انګلستان او اتریش په جګړه کی یې د لوړپوړي افسر په دنده خدمت هم کړی، یوه موده یې په پاریس کی د برطانیې د سفیر او وروسته بیا د بهرنیو چارو وزارت مرستیال شو.

هیوم مختلفو محافلو ته تګ راتګ درلود، او هر چېرته د خپلی خوشطبیعتۍ او نبوغ په وجه محبوب وو، د دوستۍ لپاره یې داسی کمساری استعداد درلود چې کولی یې شول د فرانسوي همعصره فیلسوف ژان ژاک روسو ملګری هم شي، حتی یو وخت خو روسو غوښتل چې د هیوم د شتون په وجه په انګلستان کی ژوند وکړي، په فرانسه کی هیوم په (le Bon David) مهربان ډیویډ مشهور وو، او په پلرني ښار ادینبورو کی خو دده د اوسېدنی واټ د پاک ډیوډ په واټ مشهور وو. داسی القابو ته په پام سره شاید دا د روزګار یوه لوبه وه خو هیوم به د خپل وروستي فلسفي شهکار په لیکلو بوخت وو یعنی په فطري دین باندی ژور او ټومبونکی نقد کول غوښتل چې له مرګ مخکی یې په اړه څوک نه پوهیدل. هیوم په کال ۱۷۷٦م کی ومړ، او کتاب یې (د طبیعي دین په اړه څو خبری اتری) چې د ځینو په نظر دده بهترین کار وو په ۱۷۷۹م کی چاپ شو.

هیوم ډیر جذاب او زړه راښکونکی شخصیت لري او همدا راز باید دی په ادینبورو کی د اتلسمې پیړۍ د هغه فکري او عقلي خوځښت عامل هم وبولو چې اوس یې موږ د (دسکاټلنډ د روښنفکرۍ غورځنګ) په نامه پیژنو، هغه نهضت چې په ترتیب سره یې ستر فیلسوفان ستر اقتصادپوهان ستر انګلیس ژوندلیکونکي، ډیویډهیوم، ایډم

سمیت او جیمز بازول راوتوکول. دغه دریواړو کسانو یوبل پېژندل، ایډم سمیت خو د هیوم یو له صمیمي دوستانو څخه وو چې ډېر سخت د هغه ترتاثیر لاندې وو، بازول غوښتل چې د هیوم ژوندلیک ولیکي خو افسوس چې هیڅکله په دې کار بریالی نه شو.

کانت

ایمانویل کانت هغه کس وو چی فیلسوفان یې یو داسی شخص بولي چی د لرغوني یونان له وخته تر نن ورځې پوری یې سیال نه دی پیدا شوی، کانت په ۱۷۲۴م کال په گونیگسبرگ کی وزیږید او همالته تر نژدی اتیاکلنۍ پوری واوسېد او په۱۸۰۴م کی ومړ، دده باره کی ډیری خبری کیږي لکه چی وایي کانت هیڅکله له کونیگسبرگه بیرون ونه ووت او د عمر تر وروستۍ شېبی پوری یې له خپل ټاټوبي بهر پښه کینښوده، همدا راز وایي چی دی د خپل ورځني ژوند د تقسیم اوقات سخت پابند وو چی د کونیگسبرگ خلکو په اسانۍ کولی شول ساعتونه یې د عبور په وخت د خپل کور له پنجرو نه وشمېري. کانت هیڅکله واده ونکړ او ژوند یې ظاهراً بلکل آرام او بی حادثې تیرېده. خو هیڅکله هغه وچی لرگی هم نه وو چی پورته مو تشریح کړه، یانی نسبت نورو خلکو ته نیکخویه، نیک لباسه، په محاوره کی دروند او نکته سنج وو. په کونیگسبرگ پوهنتون کی چی له دیرش کاله زیات یې هلته استادي لرله د تدریس په وخت یې ښکلی بیان درلود او په درسونو کی یې لاس ډیر خلاص وو.

حیرانوونکی ده چی کانت لومړنی سترمعاصر فیلسوف وو چی په پوهنتون کې یې تدریس کاوو، ډیکارټ، سپینوزا، لایب نیټس، جان لاک، بیرکلي او هیوم هیڅ یو د فلسفی درس نه ورکاوو، حتی تر یوی بلی پیړۍ یانی تر نولسمې پیړۍ پوری هم همدا دستور وو، یوازی بارز شخص هیگل له دی مستثنی وو خو شوپنهاور،

کارکیگور، کارل مارکس، جان سټورټ میل او نیچه هیڅ یو پوهنتوني فیلسوف نه وو. نیچه خو حتی پوهنتون خوشی کړ څو فیلسوف شي، په جدید عصر کی، کله چی نولسمې پیړۍ ته رسیږو وینو چی تقریباً ټول ستر فلاسفه پوهنتونیان دي، دا بیله خبره ده چی وویلی شي چی آیا د فلسفې مسلکي کېدو لپاره همدا طرز ښه دی که نه. یادا چی له دی لاری تیرېدل نشته.

بیرته ورگرځو د پوهنتون یو ستر او لومړني استاد ته، د کانت د ځوانۍ او د ژوند د منځنیو وختونو لیکنو هغه ته ډیر شهرت ورکړ، خو نن ورځ دده هیڅ اثر پرته له ډیرو کمو کسانو لوستونکي نه لري، دده ځینی لیکنی وی چی اووه پنځوس وروسته یې په تدریج نشر شوی او انتشار یې همداسی تر اویا کلنۍ وروسته هم ادامه درلوده. دا وخت دی یو ډیر عجیب کار وکړ او هغه دا چی د عمر په وروستۍ موده یانی زړښت کی یې یو کتاب ولیکه چی د ټولو په تصدیق د کانت شهکار د هغه همدا کتاب دی چی (په محض عقل نقد) نومیږي، چی په ۱۷۸۱م کی چاپ شو او په لومړي سر کی څوک ښه پری پوه نه شو، په دی وجه کانت دوه کاله وروسته ددغه کتاب محوري مباحث په یو کوچني جدا جلد کی چی (سریزه) یا تمهیدات نومیده چاپ کړه، او څه موده وروسته یې بیا په تدریج سره په نورو کتابونو کی د خپل شهکار مباحث تشریح کړل. همدا راز یې یو بل کتاب (دمابعدالطبیعه اخلاقو بنیاد) هم ولیکه چی په ۱۷۸۵م کی نشر شو او له هغه وخته تر نن ورځې پوری په اخلاقي فلسفه لوی تاثیر لري.

هیګل او مارکس

د هیګل غوندی کم فیلسوفان به وي چی په واضحه یې د نړۍ مخ بدل کړی دی، هم خپله یې د المان په نشنلیزم باندی تاثیر پرېښی دی او هم یې غیرمستقیم د خپل مرید کارل مارکس (چی زموږ د عصر ډېر حکومتونه یې نوم د ځان د وصف په توګه کاروي) د مشهورو آثارو په مټ نړیوال خطوط په خپل ځان پسی راښکلي دي. نو که وغواړو چی په نړۍ د هیګل تاثیر ووینو نو خپل چاپیریال ته دی وګورو. هیګل د نړۍ د سیاسي حالاتو ترڅنګ په فلسفه هم همدومره سترتاثیر لري لکه چی وایي د فلسفې تاریخ له هیګل نه تر اوسه پوری، ممکنه ده چی دده د آثارو په مورد به رنګارنګ عکس العملونه وي.

ګیوریګ ویلیم فریدریش هیګل په ۱۷۷۰م کال په اشتوتګارت ښار کی نړۍ ته راغی او د عمر ډېره برخه یې په تدریس تیره کړه لومړی په هایډلبرګ او بیا په برلین کی د فلسفې استاد شو. هیګل فلسفی ته ډېر وروسته راغی خو کله چی په ۱۸۳۱م کی وفات شو نو په سراسر المان کی تکړه فلسفي وو، د ځه مهم او پرنفوذه آثار یې (د ذهن پدیده، د منطق علم، د حق فلسفه، د تاریخ فلسفه).

د هیګل ځوتنه پیروان خپله هم مشهور شول خو ددی یو شهرت هم کارل مارکس ته نه رسیږي، مارکس په ۱۸۱۸م د المان په ټرایر ښار کی وزیږید، او په ځوانی کی هغه

وخت چی فلسفه یې لوستله د هیګل ډیر سخت تاثیر پرې وشو، خو تر هغی سوسیالست وو چی ترڅو یې په پینځه ویشت کلنۍ کی فلسفه له المانه، سیاست له فرانسې او اقتصاد له انګلستانه ترلاسه کړ، او په خپلو کی یې مخلوط کړ او یو قوي نچوړ یې ترې رااوویست چی نن ورځ په مارکسیزم مشهور دی. په ۱۸۴۸م د یو پیسه دار کارخانوال په موافقه چی فریدریش انګلش نومیده یې د کمونست بیانیه ولیکله. شاید د عقایدو او افکارو په تاریخ کی بله هیڅ همکاري دومره د اهمیت وړ نه وي لکه د مارکس او انګلش چی ثابته شوه، ددی لپاره چی مارکس د لیکلو قابل وي انګلش د عمر د ډیری برخی معاش ورکاوو، مارکس د ژوند ډیروخت د ځینی سیاسي فعالیتونو په وجه له وطنه جدا تیر کړل، په یودیرش کلنۍ کی لندن ته لاړ او تر مرګه یانی تر ۱۸۸۳م پورې هملته پاتی شو، او قبر یې د های ګیټ په مقبره کی دی، اوږده کلونه یې په مطالعه او کار باندی د برتانیې په قرأت خانه کی تیرکړل او همدغلته وو چی شهکار یې (دسرمایې کتاب) ولیکه چی په ۱۸٦۷م کی نشر شو. مارکسیزم په خپله د فلسفې د منل شوی کلمې په مانا نه ده لیکن ښکاره ده چی د فلسفې عمده عنصر برخه پکی لري او دغه عنصر همیشه هیګل وو.

شوپنهاور

ممکنه ده فکر وکړو چی هغه یوازینۍ رشته چی د ورځنۍ سلیقی له زیړیدلو هوسونو نه تابعیت نه کوي فلسفه ده، خو داسی نه ده، په فلسفه کی هم د بشر د نورو فعالیتونو غوندی ظاهراً هر نسل د تیر نسل په کړنو غبرگون ښيي چی په نتیجه کی یې هغه لیکوالان چی آثار یې ډیر لوستونکي لري له پامه لویږي او نوی څیری راځلیږي، ددی کار حاصل دا وي چی په هر معین وخت او سیمه کی یوڅه کسه د گوتو په شمار خلک مشهور شي او د مطالعی پام ورته ورگرځي او تیر مشهور خلک له پامه غورځي خو یو وخت بیاځل داسی راځي چی همغه هیرو شوو خلکو آثار د اړتیا له مخی خلک میدان ته راباسي او آثار یې بیا په اصطلاح بابیږي او دا پروسه همداسی روانه وي.

د هغو فلاسفه‌وو له منځه چی په دی سرنوشت اخته وو یو یې هم شوپنهاور دی چی د عمر ډیره برخه یانې د نولسمې پیړۍ لږ ډیر له پامه وغورځېد خو د همدغه پیړۍ په دوهمه نیمایي کی یوځل بیا د نومیالیو او پرنفوذه فلسفیانو مقام ته ورسېد. خو د شلمې پیړۍ په لومړیو کی بیا داسی کلک هیرشو چی د فلسفی د استادانو لپاره یې آثارو نور د مطالعی ارزښت نه درلود، خو دادی زموږ په عصر کې ددغه سترفیلسوف آثار بیا د توجه وړ گرځېدلي دي ددی علتونه ډیر دي خو موږ راځو بیرته خپلی اصلي خبری ته.

آرتورډ شوپنهاور په ۱۷۸۸م کی په ډینزیګ یا اوسني ګوډینسک کی زیږیدلی، کورنۍ یې څونسله مسلسل د هغو پیسه دارو تجارانو له جملی نه وه چی په هانزای مشهور ول. شوپنهاور هم د نړیوال تجارت مسیر ته د داخلېدو لپاره روزل شوی وو نه د علمي او تحقیقاتي زوند لپاره. خو ده له کورنیز تجارت سره مینه نه درلوده او په ډیر ټینګار پوهنتون ته لاړ او باقي عمر یې د هغه بودیجی په مټ چی لرله یې په مستقلو مطالعاتو او لیکلو تیر کړ. دده د ډاکټرۍ تیزیس هم نن ورځ د یو کلاسیک اثر په توګه ارزښت لري، شوپنهاور تراوسه دوه یا درویشت کلن وو چی هوډ یې وکړ څو شهکار (نړۍ د ارادی او نمایش غوندی) ولیکي. دا لیکنه په ۱۸۱۸م هغه وخت چی ده پېښه دیرش کلنۍ ته کېښوده منتشر شو، له دی وروسته تر دوه اویا کلنۍ پوری شوپنهاور پریمانه آثار نشر کړي دي، همدا راز یې د مقالو مجموعه چی تفننات او متممات نومیږي او دوه نور کوچني د اخلاقو کتابونه چی د اخلاقو اساس او د ازادۍ اراده نومیږي هم خپاره شول، یو بل کوچنی کتاب هم لري چی دطبیعت اراده نومیږي، په دغه کتاب کې یې غوښتل وښیي چی جدید علمي اکتشافات دده د فکر زیږنده ده، خو دده په لیکنو کی تر ټولو مهم تحریر چی وو هغه (نړۍ د ارادی او نمایش غوندی) اثر دوهم ځل چاپ وو چی د لومړي اثر دوه برابره حجم یې درلود او په ۱۸۴۴م کی منتشر شو.

شوپنهاور د څو ځانګړنو له امله جالب وو، آثار یې بلافاصله د کانت له آثارو وروسته راځي، او د غربي فلسفې په اصل جریان کی خاص ځای لري. له هندو او بودایي آیین نه ډیره ښه اطلاع لري او یواځینی غربي فیلسوف دی چی د شرقیانو او غربیانو د افکارو ترمنځ مهمو او پرمعنا مشابهتونو ته اشاره کوي، له دی هاخوا، دی لومړنی ستر غربي عالم دی چی په ښکاره او صراحت سره د خدای له وجود نه انکار کوي،

له شوپنهاور پرته هیڅ بل ستر فیلسوف د هستۍ په نظام کی هنر ته دومره ستر مقام نه اختصاصوي په همدی وجه د نورو ټولو فیلسوفانو په نسبت په جدید عصر کی د هنرمندانو ترمنځ دی ډیر محبوبیت لري، خپله د الماني نثر له بهترینو استادانو څخه دی خو باید ووایو چی د شوپنهاور فلسفه، نثر او نور آثار دومره عمیق دي چی په ډیره مشکله سړی کولی شي ژورو ته یې ورسیږي.

نیچه

هر فهرست چې د نولسمې پيړۍ د فلسفې له حوزی دباندی تاثيرلرونکيو فيلسوفانو نومونه ذکر کوي بايد د هيګل، مارکس، شوپنهاور او نیچه له نومونو خالي نه وي، په اروپا کی له انګلستان نه په استثنی سره نیچه په فلاسفه‌وو هم بيحده تاثير درلود، لېکن تر څه موده مخکی پوری يې له انګليسانو يوازی عناد او بدګماني ليدلی ده خو په نوره نړۍ کی داسی احساسيږي چې د نیچه آثار يوه خاصه توجه حاصلوي لګيا ده، او تازه وينو چی د ژبې د تحليل اهل فلاسفه يې د آثارو کتلو ته متوجې شوي دي. البته نیچه په اديبانو همېشه ژور تاثير لرلی دی چی په هغی جملې کی د انګليسي ژبی مشهور ليکوالان لکه برناردشو، انګليسي شاعر ويليم بيټلرييټز او مشهور شاعر او رومان ليکونکی ډي ايچ لاورينس هم راځي. نیچه په نثر کی هم ښه وو او د نړۍ په ډيرو ژبو يې نثر ژباړل شوی دی.

فريدريش نیچه په ۱۸۴۴م کال د المان په ساکسوني ايالت کې نړۍ ته راغی، په پوهنتون کی د يونان او لاتين د ژبی او معارف په پوهه کی فوق العاده وځلېد، او تر اوسه ترڅوويشت کلنۍ نه وو رسېدلی چی د پوهنتون د استادۍ څوکۍ ته ورسېد هغه څه چی په هغه زمانه کی بيساری وو. خو وروسته يې تدريس او پوهنتون ته شا کړه يوازيتوب يې غوره کړ او فيلسوف شو. شپاړس کاله يې ليکل وکړل او ډيری ليکنی يې کوچني کتابونه دي يا مقالې او ويناوی دي. پېژندل شوي کتابونه يې (انسان او

تراژيدي، انساني خاکه، له نيک او بد هاخوا) او د اخلاقو نسب دي. او تقريباً مشهور کتاب يې زرتشت دی، دی په لومړي سر کی د شوپنهاور او واګنر له نظرياتو ډېر اغيزمن وو. خو وروسته يې له دواړو زړه تور شو او داسی حد ته ورسېد چی بعضې مشهورې جدلنامې يې د واګنر خلاف وليکلی.

نيچه د ژوند د خلاقيت د دورې له څلورو کلونو زيات د فکري وحدت په هيڅ دستګاه رامنځته کولو ونه توانېد، خو وروسته ورو ورو په دی فکر کی شو چی بايد د خبرو ټول عمده موضوعات يې بايد په يو جامع اثر کی سره راټول کړي، لومړی يې غوښتل چی ددغه اثر نوم (قدرت ته معطوفه اراده) او بيا يې (د ارزښتونو پلټنه) نوم ورته غوره کړ، خو خبره داوه چی نيچه همېشه رنځور وو، مګر د ۱۸۸۹م په جنوري کې په ټوليېزه توګه د سيفيليس د دريمې دوری رواني ناروغۍ په پايله کی له پښو ولوېد، او له همغه وخته ترمرګه پوری يانی ۱۹۰۰م پوری بيچاره او ناتوانه د جنون په پنجو کې پروت وو.

هوسرل او هایډګر

یو له هغو فیلسوفانو چی د شلمې پیړۍ په لومړیو کی یې فعالیت کاوو او همیت یې په مراتبو له هغی ډیر دی چی له فلسفې خارج حوزه کی یې لري، دا شخص د ایډمنډ هوسرل په نوم یو جرمنی دی، چی په ۱۸۵۹م کی پیدا او په ۱۹۳۸م کی مړ شو، د یو جامع تصدیق په بنا د هوسرل شهکار هغه اثر دی چی منطقي تحقیقات نومېږي. دا اثر په دوه جلده کی په ۱۹۰۰م او ۱۹۰۱م کی نشر شو، بله لیکنه یې د تصوراتو په نامه دی چی له لومړي اثره دولس کاله وروسته چاپ شو. هوسرل د خپل ځانګړي بحث له مخی په فلسفه کی د آګاهۍ د منظم تحلیل په خاطر یو نوی مکتب پرانیست چی په معاصره فلسفه کی یې پدیده پیژندنه بولي. په دی اصطلاح کې د هر هغه څه تحلیل راځي چی په مستقیمه تجربه پوری اړه لري نه مادي اشیاء. خو په دی کی ډیر جنجالي موارد هم شته، ځکه دا اصطلاح یوازی د شخص په افکارو دردونو عواطفو او خاطراتو نه بلکی په موسیقۍ ریاضیاتو او ډیرو نورو شیانو باندی هم اطلاقیږي.

د هوسرل له پیروانانو یو هم مارټین هایډګر دی، مارټین په ۱۹۲۷م کال د وخت او هستۍ په نامه یو کتاب نشر کړ چی هوسرل ته یې اهداء کړی وو او په دغه لیکنی سره یې مستقله لاره مخکی ونیوله، د هایډګر وخت او هستي کتاب په شلمه پیړۍ

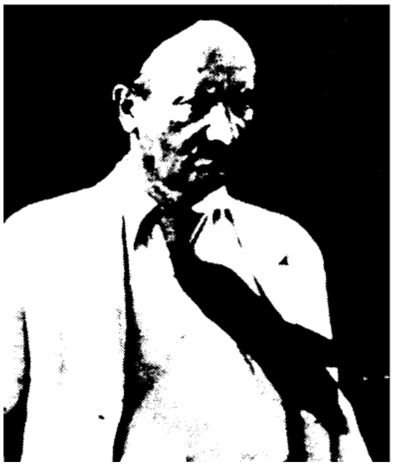

کی د اصالت وجود فلسفې یا اګزیټینشلیزم سرچینه شوه. په شپږاتیاکلنۍ کی مړ شو خو د عمر په دغه اوږده برخه کی یې له یاد کتاب پرته نور ډیر کتابونه هم ولیکل خو شهکار یې همدا وخت او هستي وه. له هایډګر نه مخکی هم اګزیټینشلیزم شهرت درلود بلخصوص ژان پل سارتر بحث پری درلودلی حتی د سارتر مهم فلسفي کتاب هستي او نیستي هم دا مسئله تر یو اوږده بحث لاندی نیولی ده خو مسلم استاد یې هایډګر وو او داسی عقیده شته چی سارتر دی له هایډګر نه د تاثیر څه بوی اخیستی وي. نو دلته په فلسفه کی له یو روښانه او مشخص تحول سره مخ کیږو چی له هوسرل نه هایډګر ته رسیږي او له هایډګر نه سارتر ته.

دلته اړینه ده چی له یو بل شخص نه هم یادونه وکړو او هغه موریس مولو پونټي وو، چی به ۱۹۴۵م کی یې د حسي ادراک پیژندنی په نامه مهم کتاب خپور کړی وو، سارتر او مولو پونټي یو وخت صمیمي دوستان ول او په شریکه یې یوه مجله هم تأسیس کړی وه، چی مسئولیت یې مولوپونټي ته ورپه غاړه وو، خو عمر یې جفا ورسره وکړه او په دري پنځوس کلنۍ کی مړ شو.

د اصالت عمل فلسفه (امریکایي پیروان)

په فلسفه کی هم د نورو ډیرو زمینو غوندی د انګلیسي ژبې د فعالیت مرکز متحده ایالات دي نه برتانیه. لېکن دا تازه خبره نه ده او د امریکی فلسفه له سل کاله مخکی وخته تر نن پوری نړیوال اهمیت لري، څنګه چی برټراندراسل یې په خپل ژوندلیک کی وایي چی د نولسمې پیړی په اواخرو او د شلمی پیړۍ په لومړیو کی د هارورډ د فلسفې له مکتبه بل بهتر ځای نه پیدا کیږي، د امریکا د فلسفې ترټولو برجسته نمایندګان دری نفره ول چی له هغه وخته تر نن پوری هماغسی پایداره پاتی دي. یو له دوئ نه سي ایس پیرس دوهم یې ویلیم جیمز او دریم یې جان دیویي دی. کله دوئ ته د یو کلي عنوان لاندی د اصالت عمل مکتب امریکایي پیروان وایي، خو حقیقت دادی چی ددی دریواړو ترمنځ له هغی تفاوت ډیر دی چی ددغه نامه له عنوان راوځي.

پیرس په هارورډ کی د ریاضۍ د یواستاد زوی وو او په ۱۸۳۹م کال نړۍ ته راغی، او له لومړي سره یې په ریاضیاتو او علومو کی تربیه شوی وه، او د فیزیک له لاری به یې ګټه ترلاسه کوله یوازی په فراغت کی به یې فلسفی ته وخت ورکاوو خو تر اته څلویښت کلنۍ پوری یې بیا ټول وخت فلسفې ته ورکړ او له نورو علمي مشاغلو څنګ ته شو، په تأسف سره باید ووایو چی ددی کار په نتیجه کی کله چی په څلوراویا کلنۍ کی مړ کېده نو ډیر د فقر او غربت ژوند یې درلود. هغه هیڅکله په خپل عمر کتاب ونه لیکه.

او ټولی لیکنی یې ترمرګ وروسته په هغه مجموعه کی چاپ شوی چی د مقالاتو مجموعه نوم یې درلود. خو لا تر نن ورځی یې داسی لیکنی شته چی چاپ شوي نه دي.

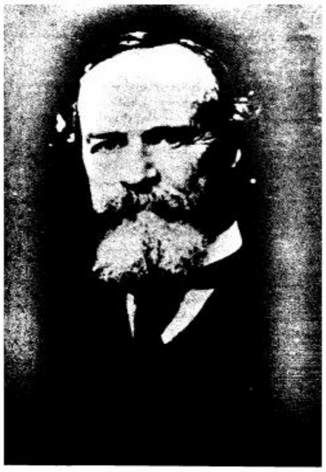

ویلیم جیمز تقریباً چی د پیرس همزولی وو. په ۱۸۴۲م کی نړۍ ته راغی د هغه غوندی یې په هارورډ کی تحصیل وکړ او له طب نه خلاص شو، لومړی یې په هماغه پوهنتون کی د اناټومۍ او فیزیولوژۍ درس ورکاوو بیا د فلسفی استاد شو او بلاخره یې د روانشناسۍ تدریس کاوو. له مشهورو کتابونو څخه یې د روانشناسۍ اصول، داخلي سیل، او اصالت عمل یا پریګماټیزم دي. او بلاخره په ۱۹۱۰م کی ومړ. خو جیمز د پیرس په خلاف په خپل ژوند نړیوال شهرت ته ورسېد، جالبه داده چی دده له ورونو نه یو هنري جیمز مشهور رومان لیکونکی وو چی د ژوند په ډیرو شیبو کی یې داسی احساس کاوو چی ګویا د خپل ورور تر شعاع لاندی دی چی نړیوال شهرت یې موندلی.

دریم او وروستی لوړپوړی امریکایي فیلسوف جان دیویي وو چی په ۱۸۵۹م پیدا او په ۱۹۵۲م کی ومړ، دده ټول عمر په پوهنتونونو کی تیر شو، لومړی یې په میشیګن پوهنتون، بیا په شیکاګو پوهنتون، او وروسته یې د نیویارک په کولمبیا پوهنتون کی درس ورکاوو. ډیر کم فیلسوفان به وو چی دده هومره یې په په علمي او ټولنیزو امورو کی تاثیر لرلی وي، صرف فلسفی یې په تربیه او ښوونه کی ځانته نړیوال شهرت درلود، او له

فلسفی هاخوا يې هم په جهاني سطحه نوم کم نه وو. کتابونه يې ډير دي خو دلته يې يوازې د يو څو کتابونو نومونه اخلو لکه: ديموکراسي او تربيت، د انسان کردار، تجربه او طبيعت، او د يقين پلټنه.

فرگه او برټرانډ راسل

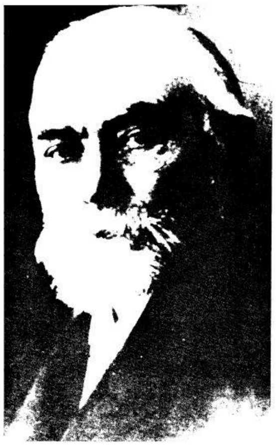

نن ورځ چې د فلسفې کومه لویه برخه په انگلیسي ژبه د خلکو ترمنځ رواج لري هغه له دوه کسانو سرچینه اخلي. یو یې گوتلوب فرگه او بل برټرانډراسل دی. فرگه او راسل ترډیره له یو بل نه مستقل کار کاوو، لېکن په خپل کار سره یې د جدید منطق بنیاد کېښود، له هغی پورته چې کوم څه ددی دواړو له لاسه رامنځته شو هغه د ریاضیاتو اصول، او له منطق سره د ریاضیاتو رابطه وه. خو دغو پایلو داسی حالت غوره کړ چې ورو ورو یې په ټوله فلسفه ژور تاثیر پریښود، همدا خبره د بل فیلسوف ویتگنشټاین باره کی هم کولی شو، هغه هم په ډیر واضح او مستقیم طرز په فرگه او راسل پسی راغی. ویتگنشټاین د راسل له شاگردانو څخه وو او د فرگه په توصیه له هغه د تحصیل د حاصلولو لپاره ورغلی وو، خو وروسته د شلمی پیړۍ د فلسفی په میدان کی داسی ځای ته ورسېد چې هیڅوک یې پله ته نشول رسیدلی.

خو گوتلوب فرگه بیا المانی وو، په ۱۸۴۸م کی نړۍ ته راغلی وو او د ژوند ټوله موده یې د ریاضي په برخه کی په یو نومورکي حالت کی د ینا په پوهنتون کی تیره کړه. او یوازی له مرگ وروسته یې د فلسفې په میدان کی نوم پیدا کړ. لومړنی اثر یې چې په ۱۸۷۹م کی چاپ شو د Begriffsschrift په نامه وو چې که څه هم په انگلیسي ژبه یې د عنوان کافي معادل نه وو نو په همدغه نامه ثبت شو چې مانا یې ده (د نشانو په قالب کی مفهومونه راوړول). په ۱۸۸۴م کی فرگه خپل دوهم اثر چې د حساب د علم

بنیاد نومیده منتشر کړ، او له هغی وروسته یې همداسی د مهمو آثارو لیکلو ته ادامه ورکړه. د حساب د علم بنیادي قوانین په نامه یې بل کتاب هم په دوه جلده کی چاپ شو. له دی ټولو سره سره د فرگه لیکنی دومره ژوری او پیچلی وی چی تر څو یې د برټرانډراسل توجه جلب نکړی تر هغی د خپلی ژورتیا له امله نا پیژندل شوي پاتی ول.

راسل له فرگه نه بلکل بدل شخص وو. دی د انگلیس د پخوانیو وزیرانو له جملی وو. او د خپل مشر ورور له مرگ وروسته د یو لوی قوم مشرتوب هم همده ته ورپاتی وو، نه یوازی په فلسفه کی بلکی په سیاسي او ټولنیز ژوند کی هم همیشه برجسته شخص وو، او که ووایو دروغ به نه وي چی له بلوغیت عمره ترمرگه پوری تل یو مشهور کس پاتی شوی دی، د کتابونو او جرایدو لیکنی یې په یو لوی حجم کی موندلی شئ. ټول خلک یې د راډیو او ټلویزیون له خپرونو سره بلد وو، راسل د خپل دغسی ټولنیز خوی له امله د انگلستان راتلونکي نسلونه تر خپل ژور تاثیر لاندی راوستلي ول، د فلسفی د لوړی اوازې باعث یې دا وو چی په منطق او ریاضي کی یې ډیر لوړ فني او تخصصي کار کړی وو. نه د سیاسي او ټولنیزو تصوراتو او افکارو په مخ. راسل په ۱۸۷۲م کی نړۍ ته راغی او تر ۱۹۷۰م پوری ژوندی وو. په فلسفه کی یې ستر کار د ۱۹۲۰ او ۱۹۳۰ کلونو په جریان کی پای ته رسیدلی وو خو تقریباً تر مرگه پوری په سیاسي ډگر کی فعال وو.

ویټګنشټاین

په فلسفه کی هم د ژوند د نورو اړخونو غوندی د فعالیت او لیاقت له لحاظه ژوندي اشخاص تر ډیره د مړو کسانو په نسبت تر مناقشی لاندی وي، که تاسی همدا نن په ټوله نړۍ کی د فلسفی د استادانو نظر اخیستی وای چی بهترین ژوندی فیلسوف څوک دی؟، نو یقین لرم چی هیڅ یو کاندید به مطلق اکثریت نه وو راغلی، نو ښه داده چی سړی وپوښتي چی په اخري وفات شوو فیلسوفانو کی بهترین فیلسوف څوک دی او نن ورځ دغسی کس زموږ په نزد ویټګنشټاین دی.

لوډویک ویټګنشټاین په کال ۱۸۸۹م په وین کی نړۍ ته راغی، پلار یې چی وروسته بیا ډیر زیات دولت ده ته په میراث پرېښود داوخت یې په اتریش کی د فولادو له نورو صنعتګرانو سره کار کاوو. ویټګنشټاین له ماشومتوبه له ماشین آلاتو سره شوق درلود او ډیر تحصیلات یې په ریاضیاتو فزیک او هندسه کی وکړل، د اینجینیرۍ له ختمیدو وروسته یې د برلین په مانچسټر کی د هوایي اینجینیرۍ دری کاله تخصص وکړ. په همدغه وخت کی د ماهیت په باب د ژورو مسایلو مجذوب شو چی کار یې پکی کاوو، د برټراندراسل د ریاضیاتو د اصولو له کتاب نه په الهام یې اینجینیري پریښوده او د ریاضیاتو د فلسفی د مطالعی لپاره کیمبریج ته لاړ، او خپله د راسل تر نظر لاندی تحصیل ته ادامه ورکړه، ډیر وخت نه وو وتلی چی هرڅه څه چی له راسل نه ممکن وو یاد یې کړل، او له هغی وروسته یې بدیعو او مبتکرانه تفکراتو ته مخ کړ، دا تفکر

يې د فلسفی په منطقي رساله منجر شو، دا کتاب په ۱۹۲۱م کی نشر شواو معمولاً خپله يې هم په عنوان کی رساله ياد کړی دی.

ويټګنشټاين معتقد وو چی ريښتيا يې هم ټول د فلسفی بنيادي مسايل په دغه کتاب کی حل کړي دي، نو يې فلسفه پريښوده او په نورو کارونو مشغول شو، خو دده رسالی په کيمبريج کی د انګيزو په تحولاتو کی ونډه واخيسته د نويو منطقي پرمختګونو باعث شوه، او په اروپا کی تر بلی هری ليکنی ډيره د عامی مينی او ستاينې ترځنګ د اروپا د منطقي پوزيټيويسټانو لخوا چی په (وين حلقی) مشهور ول وستايل شوه. خو ويټګنشټاين په خپله دی ټکي ته متوجی شو چی کتاب يې له اساسه خطا دی او بيرته يې فلسفی ته مخه کړه، په ۱۹۲۹م کی بيرته کيمبريج ته راغی او لس کاله يې دغلته د استادۍ په دنده کار وکړ، کيمبريج ته له دوهم ځل راتګ وروسته ويټګنشټاين د اول ځل په تناسب يوه بيخي بدله لاره په مخکی ونيوه، او دا لاره يې يوازی د شخصي ارتباطاتو په مټ نيولی وه او له مرګه مخکی يې يوازی له يوی کوچنۍ مقالی پرته چی په ۱۹۵۱م کی چاپ شوه بل څه خپاره نه کړل. له مرګه دوه کاله وروسته يې د فلسفي تحقيقاتو په نامه دوهم کتاب په ۱۹۵۳م کی چاپ شو چی له دوهم نړيوال جنګ وروسته تر نن ورځی په انګليسي ژبه بل هيڅ فلسفي کتاب دومره پراخ نفوذ نه دی لرلی.

نو له تير جريان نه سړی دی نتيجی ته رسيږي چی يو فيلسوف د ژوند په دوه دورو کی دوه مختلف کتابونه ليکلي چی هر کتاب په خپل وخت کی دوه بيلابيل نسلونه مکمل تر خپل تاثير لاندی راوستي دي. دغه دوه فلسفی له فرق سره سره ځينی مشترکی ځانګړنی هم لري چی هره ځانګړنه يې د يو بيل بحث وړ موضوع ده.